

ВІКТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖЕРТВ РОЗБЕЩЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ

VICTIMOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE VICTIMS OF SEXUAL ABUSE OF MINORS IN UKRAINE

Кулик К.Д.,

кандидат юридичних наук,

*асистент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті наведені результати емпіричного дослідження, яке проводилося автором за період із 2003 по 2018 роки. На основі узагальнення 179 кримінальних проваджень за статтею 156 Кримінального кодексу України було встановлено 240 жертв злочинних посягань. Дані збиралися з усіх регіонів України.

Автор проаналізувала основні категорії віктимології, спираючись на попередні наукові дослідження в цій сфері, зокрема: «віктимність», «віктимізація», «вина жертви». Також надано власне визначення віктимності жертв розбещення неповнолітніх.

Віктимологічна характеристика жертв розбещення неповнолітніх проводилась за відповідними групами: за статтю, віком, родом занять, матеріальним забезпеченням батьків потерпілих, наявністю дозлочинних зв'язків між жертвами та розбещувачами, психічним станом жертв у момент учинення злочину, їхньою здатністю чинити опір кривднику. Сформовано узагальнений «портрет» жертви розбещення неповнолітніх, а саме: це переважно особа жіночої статі віком 9–13 років, яка навчається в загальноосвітньому навчальному закладі, походить із формально благополучної родини та необізнана щодо питань статевих відносин, не проявляє передчасної сексуальної активності. Також було проаналізовано віктимну поведінку жертв, яка здебільшого характеризується як квазівіктимна. Наголошується на тому, що в 68,3% випадків злочинець та потерпіла особа були попередньо знайомі, включаючи родинні зв'язки, дружні та сусідські відносини.

Проаналізовано віктимну поведінку потенційних жертв від розпусних дій, що сприяє вчиненню злочинних посягань. Встановлено, що деякі неповнолітні (12,5%) уже в молодому шкільному віці добре обізнані щодо сутності та форм статевих відносин і проявляють сексуальну активність, а передчасний психосексуальний розвиток призводить до активного пошуку неповнолітніми сексуальних партнерів, старших за них.

У статті визначено причини неповідомлення жертвами розбещення неповнолітніх про вчинені щодо них розпусні дії. Відповідно до отриманих даних, автором запропоновано класифікацію жертв розбещення неповнолітніх за ступенем віктимності їхньої поведінки на: жертв із низьким ступенем, жертв із середнім та високим ступенем віктимності поведінки.

Ключові слова: жертва, розбещення неповнолітніх, віктимність, віктимізація, злочини проти статевої недоторканості.

The article presents the results of an empirical study conducted by the author during the period from 2003 to 2018. Based on the generalization of 179 criminal proceedings under Art. 156 of the Criminal Code of Ukraine identified 240 victims of criminal offenses. Data were collected from all regions of Ukraine.

The author analyzed the main categories of victimology, by using previous scientific research in this field, in particular: victimization, "victim's blame". Author also provided her own definition of victimization of victims of underage abuse.

Victimological characteristics of victims of sexual abuse of minors was suggested in accordance with the groups, including: gender, age, occupation, financial support of victims' parents, presence of criminal relations between victims and abusers, mental state of victims at the time of crime and their ability to resist the abuser. A generalized "portrait" of a victim of the sexual abuse of minors has been formed, namely: predominantly there is a 9–13-year-old female who enrolls in a comprehensive educational institution, comes from a formally prosperous family and is uninformed about sexual relations and does not exhibit premature sex activity. Victim behavior, which is mainly characterized as quasi-victim, was also analyzed. It was noted that in 68,3% of cases the offender and the victim were previously acquainted, including family, friendship and neighborhood relations.

Victim behavior of potential victims of profane acts, which facilitates the commission of criminal acts, was analyzed. It was found that some minors (12,5%) are already well aware of the nature and forms of sexual relations and have sexual activity at a young school age, and early psychosexual development leads to active search for minors of sexual partners older than them.

The article identifies the reasons for not reporting to the victims of sexual abuse the acts abuse committed against them. According to the data obtained, the author proposed the classification of victims of sexual abuse of minors by the degree of victimization of their behavior: victims with low degree, victims with medium and high degree of victimization of behavior.

Key words: victim, sexual abuse of minors, victimization, sexual assault crimes.

Постановка проблеми. Жертва є обов'язковою учасницею конкретної життєвої ситуації вчинення розбещення неповнолітніх. До того ж їй притаманні багато таких рис, які треба окремо висвітлити, розкрити їхній вплив на виникнення і розвиток конкретної життєвої ситуації. Дозлочинна поведінка потерпілих має розглядатися як невід'ємний елемент ситуації вчинення злочину [1, с. 126]. Підлягає також

установленню зв'язок між особистими рисами та психічним станом потерпілих на момент посягання і процесом створення умов, сприятливих для реалізації злочинного наміру [2, с. 313]. Вивчення й аналіз ролі віктимності потерпілих у вчиненні розбещення неповнолітніх дасть можливість визначити ступінь впливу віктимологічних чинників на мотивацію та рішення злочинця діяти у злочинних спосіб.

Стан опрацювання тематики. Віктимологія як наука про жертв злочинів розвинулася тільки з ХІХ ст. завдяки зусиллям відомих учених світу, серед яких: Б. Мендельсон, Г. фон Гентінг, Р. Гассер, Г. Шнайдер, Л. Франк, Д. Рівман. Сучасний етап розвитку науки про жертв злочину позначився поглибленим вивченням окремих складових елементів її змісту. Вагомі дослідження в цих напрямках були проведені В. Мінською, В. Рибальською, О. Джужею, В. Туляковим, Б. Головкіним, О. Юрченко, О. Литвиновим та іншими. Деякі аспекти віктимологічної характеристики неповнолітніх жертв статевих злочинів були розкриті у працях А. Джужі. Проте комплексному дослідженню жертв розбещення неповнолітніх не приділялося достатньої уваги.

Мета статті – визначення віктимологічних рис осіб, які стають жертвами розбещення неповнолітніх. Результати дослідження покладені в основу авторської класифікації жертв цього виду за критерієм ступеня віктимності їхньої поведінки.

Вклад основного матеріалу. Одним з основних понять під час дослідження цього питання є поняття «віктимність», яке досить неоднозначно розуміється науковцями. Загалом, сутністю наукових дискусій виступають: а) обсяг віктимності; б) структурні елементи віктимності; в) її оцінка як стану й об'єктивної властивості особи; г) момент виникнення потенційної віктимності; г) співвідношення потенційної та реалізованої віктимності [3, с. 33–34]. Так, Л. Франк тлумачив обсяг віктимності як підвищену здатність і схильність людини з огляду на низку духовних і фізичних якостей за певних об'єктивних обставин ставати «мішенню» злочинного посягання. Віктимність, на його думку, не є фатальною властивістю окремих людей. «Невіктимна» людина також може постраждати від злочину [4, с. 108–109]. Досить близьке до наведеного визначення віктимності пропонував В. Коновалов, який до наведених властивостей додавав ще й соціальний статус жертви [5, с. 18]. Під віктимністю А. Репецька розуміє певний комплекс соціальних і психологічних (іноді фізіологічних) властивостей особистості, які, взаємодіючи із зовнішніми обставинами, зумовлюють її підвищену здатність стати жертвою злочину [3, с. 34]. Л. Ільїна формулює віктимність як «особливу властивість потерпілого від злочину, що полягає в його схильності, здатності стати за певних обставин жертвою злочину» [6, с. 119]. На думку В. Тулякова, віктимність – це здатність суб'єкта ставати жертвою соціально небезпечного прояву і виступає в її загальнонотеретичному розумінні як явище соціальне (статусні характеристики рольових жертв та поведінкові відхилення від норм безпеки), психічне (патологічна віктимність, страх перед злочинністю й іншими відхиленнями) і моральне (інтеріоризація віктимогенних норм, правил поведінки віктимної та злочинної субкультури, самовизначення себе як жертви) [7, с. 155].

О. Юрченко вбачала у віктимності особи сукушність природжених і соціально набутих біофізичних, психологічних і соціальних властивостей особистості, які, за взаємодії із зовнішніми умовами, підвищують імовірність стати жертвою злочину. Ці властивості привертають увагу злочинця та/або формують в особи злочинний намір скористатися ними. Віктимність – певна здатність людини ставати об'єктом злочинного посягання, що може формуватися протягом життя або підсилюватися залежно від низки об'єктивних і суб'єктивних причин та умов, які виділяються в конкретній ситуації [8, с. 50].

Суттєво інший погляд на поняття «віктимність» у Б. Головкіна, який розглядає віктимність як уразливість членів суспільства перед злочинними посяганнями за певних ситуацій. Науковець наголошує на тому, що віктимність як явище є властивістю соціального суб'єкта наражатися на небезпеку злочинних посягань за певних обставин, ситуацій або внаслідок дій інших осіб. Ступінь же вразливості може бути різний [9, с. 8].

Як бачимо, більшість науковців підтримують думку, згідно з якою віктимність – це певна спроможність людини ставати жертвою посягань через ті чи інші обставини. У зв'язку із цим важливим є поняття «індивідуальна віктимність», що складається з особистісного та ситуативного компонентів, причому характеристика першого пов'язана із другим. Особистісний компонент індивідуальної віктимності – це здатність ставати жертвою через певні якості, притаманні індивіду.

Потенційним жертвам злочину, передбаченого ст. 156 Кримінального кодексу (далі – КК) України, іманентно притаманна вікова віктимність. Психологічні особливості дитячого та підліткового віку – цікавість, бажання пригод, довірливість, сугестивність, відсутність необхідного життєвого досвіду, безпорадність у конфліктних ситуаціях, а також фізична слабкість – усе це сприяє підвищеній віктимності цієї вікової групи [10, с. 45]. Такий стан речей зумовлений соціальними ролями, місцем у системі соціальних зв'язків, у родині, а також негативним впливом дорослих на їхню психіку. Проведене кримінологічне дослідження показало, що найбільш віктимними серед осіб, які не досягли шістнадцяти років, є малолітні особи віком 9–13 років (52,5%). Така ситуація пояснюється тим, що в цьому віці підліток починає самостійно ухвалювати рішення щодо тих чи інших життєвих завдань і ситуацій, спираючись на отримані знання та досвід. У цей період закладаються соціально значущі властивості особистості: формується її моральне обличчя, система життєвих цінностей та принципів. Також у цьому віці малолітні дуже вразливі, особливо це стосується психологічного стану. Психологічні травми болісно переносяться дитиною. Наслідки цього потрясіння є непередбачуваними і можуть негативно позначитися на формуванні особистості підлітка, залишивши невилправний відбиток на все майбутнє життя.

Наступними за ступенем віктимності є вікові групи 6–8 років та 14–15 років, частка яких відповідно до узагальнених нами кримінальних справ склала 21,7% і 19,6% відповідно. Найменша кількість випадків розбещення неповнолітніх спостерігається щодо дітей віком 1–5 років (6,2%).

Невід'ємною частиною досліджуваного питання є віктимізація. Це процес утворення жертв злочинів у суспільстві, у якого є свої детермінанти, закономірності, тенденції [11, с. 1]. Неможливо вивчати даний процес без детермінації, яка його зумовлює. Необхідно виокремити ті чинники, що сприяють віктимізації, тобто віктимологічні фактори, до яких відносять: особливості особистості жертви, її поведінку й об'єктивні обставини, які склалися безпосередньо перед та в момент вчинення злочину.

Одним із чинників, що сприяють скоєнню розбещення неповнолітніх, є гендерний. Він проявляється в тому, що здебільшого жертвами розбещення неповнолітніх, за офіційною статистикою, стають дівчата (69,6%), але потерпілими можуть бути і хлопчики (30,4%). На жаль, у нашому суспільстві ще існують залишкові явища хибної культурної парадигми, щодо якої жінки повинні підпорядковуватися бажанням і вказівкам чоловіка, а дитина до досягнення нею шлюбного віку є власністю голови сім'ї. Це стосується психологічного сприйняття своєї гендерної ролі обома статями, а також фізіологічних, об'єктивних і суб'єктивних чинників.

До того ж на підвищення віктимності істотно впливають засоби масової інформації, сучасний стан культури, матеріальні та духовні цінності соціуму, особливості життєдіяльності як суспільства загалом, так і окремих прошарків населення, своєрідність життя націй і народів, рівень їхнього розвитку, сукупність соціальних норм, законів, звичаїв, традицій тощо [12, с. 7, 8]. Саме вони формують стереотипи поведінки і ставлення до статевих відносин як потенційних злочинців, так і потенційних

жертв, якщо останні досягли віку, коли можуть усвідомлювати протиправний характер учинюваних із ними дій. Чим молодшою є дитина, тим вища віктимність їй притаманна через природну слабкість, нерозуміння багатьох життєвих небезпек, брак досвіду.

Важливою детермінантою зниження (підвищення) віктимності жертви розбещення неповнолітніх є також особливості її виховання в сім'ї. Встановлено, що неповна сім'я, несприятливі умови сімейного життя, ворожість, авторитарність і непослідовність батьків у ставленні до дітей деформують соціалізацію неповнолітніх і призводять до підвищення віктимності як у підлітковому віці, так і в подальшому житті особи [13, с. 204]. Неправильне правове, статеве та соціальне виховання майбутнього покоління мають своїм наслідком неприйняття й ігнорування молоддю моральних і культурних настанов, формування антисуспільних поглядів, підліткової деліквентності та підвищеної їх віктимності.

Досить потужним інструментом у формуванні суспільної та індивідуальної свідомості неповнолітнього є релігія. Раннє залучення батьками дитини до релігійних ритуалів перевічених часом конфесій і навчання їхнім основам сприяють усвідомленню підлітком усталених моральних цінностей і заборон, що згодом може допомогти йому адекватно оцінювати вчинювані щодо нього дії та знизити ризик стати жертвою злочину.

Наведені нами особливості віктимності осіб, які не досягли шістнадцяти років, дозволяють дати *власне визначення віктимності жертви розбещення неповнолітніх*: це вікова та/або соціально зумовлена властивість особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, що викликає в розбещувача бажання та намір вчинити щодо неї розпусні дії.

У науковій літературі з питань віктимології існує поняття «вина жертви», розуміння якого досить дискусійне. Складність полягає в тому, що «вина жертви» являє собою соціально-психологічну категорію, яка не збігається зі змістом і обсягом вини у праві. Якщо у кримінальному законодавстві виною є психічне ставлення особи до вчинюваної неї дії чи бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності [14], то «вина» у соціально-психологічному сенсі – це поняття більш широке і може включати порушення будь-яких соціальних норм. На думку В. Полубінського, винною є така поведінка жертви, у якій відбивається свідоме і несвідоме ставлення до наслідків злочинного діяння і містяться будь-які причинні чинники, що вплинули на асоціальну поведінку правопорушника [15, с. 132]. На думку Е. Сидоренка, «вину потерпілого» варто розглядати як суб'єктивну характеристику його протиправної чи аморальної поведінки за умови, що остання стала поштовхом до вчинення злочину [16]. На наш погляд, говорячи про «вину» жертви, варто пам'ятати, що ця категорія є умовною, дискусійною, такою, що відбиває суб'єктивні процеси й об'єктивні обставини, які характеризують стан жертви на момент учинення щодо неї злочинних дій і якоюсь мірою сприяють останнім. Дослідження обставин вчинення розбещення неповнолітніх свідчить, що здебільшого потерпілі не вчиняли жодних дій, які можна було б назвати провокаційними чи негативними, а тому їхня вина – відсутня. Про «вину» жертви у кримінально-правовому сенсі, на нашу думку, узагалі говорити некоректно, бо остаточне рішення про вчинення злочину належить саме злочинцю, який, перебуваючи у стані осудності, здатний усвідомлювати значення своїх дій і контролювати їх, а також передбачати наслідки свого діяння. Загалом, будь-яка поведінка людини, зокрема жертви, не може бути правильно оцінена у відриві від конкретних умов, з якими вона пов'язана [17, с. 4].

Під час аналізу статейних злочинів, зокрема щодо неповнолітніх, у літературних джерелах нерідко замість поняття «вина жертви» може вживатися поняття «про-

вокація». На думку В. Мінської та Г. Чечеля, ця категорія об'єднує широке коло форм негативної поведінки жертв. Поняття «провокація» означає негативну поведінку потерпілого, за якої врівноважена особа втрачає самовладання, учиняючи протиправні дії, наприклад, злочин. Рішучість на вчинення такого діяння виникає з раптовим сильним душевним хвилюванням, яке зумовлене зниженням самоконтролю [18, с. 52, 53]. Наше дослідження показало, що провокаційні дії жертви розбещення неповнолітніх можливі лише тоді, коли особа, яка не досягла шістнадцяти років, усвідомлює сексуальний характер учинюваних нею дій, розуміє, які наслідки можуть мати місце у зв'язку із цим, і прямо чи опосередковано сприяє означеним діям і наслідкам. Вивчення матеріалів кримінальних справ, здійснене автором дисертації, свідчить, що кількість таких жертв розбещення неповнолітніх складає 12,5%.

«Віктимна» поведінка потерпілого розрізняється більшістю розбещувачів як сприятлива умова, так би мовити, вдача, але вона не є головним приводом до вчинення злочину. Через неадекватне суб'єктивне сприйняття злочинцем жертви її віктимність у деяких випадках відіграє роль мотивуютьуючого чинника в механізмі злочину на індивідуальному рівні.

Під час вивчення нами архівних кримінальних справ з'ясувалося, що потерпілими за цими справами було визнано 240 осіб, які не досягли шістнадцятирічного віку. Як і у злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканості, серед жертв розбещення неповнолітніх більшість становлять особи жіночої статі – 69,6%. Стосовно 30,4% потерпілих хлопців розпусні дії вчиняли чоловіки, але це не свідчить, що всі ці злочинці були гомосексуалами. Відкрито про свої нетрадиційні уподобання заявили тільки 14,5% засуджених. Для інших же дитина відіграла роль фетиша, а стаття узагалі була другорядною. Із хлопцями чоловіки старшого віку легше заводили знайомства, ніж із дівчатами, бо мали схожі погляди, уподобання та смаки.

Розподіл потерпілих *за родом занять* показав, що 82,5% постраждалих відвідували школу, 7,5% дітей перебували переважно вдома через малолітній вік, 5% навчалися в дошкільних навчальних закладах, 3,3% – в інтернатах закритого типу, 1,7% – не навчалися. Жертва переважно походила з формально благополучної родини (60,4%), але непоодинокі випадки наявності педагогічно занедбаних сімей (35,5%) і вихованців дитячих закладів закритого типу (4,1%).

Крім того, встановлено, що потерпілі, які не відвідували навчальні заклади і перебували переважно вдома, проводили свій вільний час, граючись на дитячих майданчиках чи на прибудинкових територіях, огорожених від вулиці парканом, без нагляду дорослих (9,2%). Це малолітні діти дошкільного та шкільного віку, які ставали жертвами здебільшого сімейних, побутових і раптових КЖС за умов неочевидності. Такий розподіл роду занять жертв зумовлено як їх віковою категорією, так і матеріальною неможливістю відвідування тих чи інших навчальних закладів.

Якщо розглядати *соціальне становище потерпілих*, а саме матеріальне забезпечення їхніх батьків, кількість дітей у сім'ї, то можемо зробити висновок, що діти, батьки яких перебували у скрутному матеріальному становищі або мали велику кількість дітей, яких фізично не могли забезпечити всім необхідним, мали підвищену *матеріально зумовлену віктимність*. Злочинці, знаючи про відсутність у потенційних жертв необхідного матеріального забезпечення, розуміли, що за певну винагороду діти виконають усі забаганки розпусника. У деяких випадках малолітні та неповнолітні потерпілі усвідомлювали злочинний характер учинюваних щодо них дій, але через матеріальну скруту та бажання допомогти сім'ї свідомо продовжували такі стосунки. У цих ситуаціях діяння характеризувалися

тривалістю та множинністю жертв, яких злочинці спокушали грошима [19, с. 91]. Отже, можна сказати, що саме середовище проживання дитини стало основною умовою формування її віктимності.

Безпритульність дітей може призвести до того, що вони стають жертвами статевих злочинів. Відповідно до Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей», безпритульними дітьми є діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання [20]. Такі неповнолітні живуть і працюють на вулиці, тому можуть ставати легкою здобиччю для розпусників. За матеріальну винагороду або можливість ночівлі у приміщенні вони погоджуються на вчинення щодо них дій сексуального характеру.

Бездоглядність полягає в тому, що батьки або особи, на яких покладені обов'язки з виховання дитини, не виконують їх належним чином або ж взагалі ігнорують. Причинами цього явища є низький моральний рівень, жорстокість та насильство в сім'ї, складні життєві обставини, економічні кризи, зниження рівня життя населення та пов'язані із цим надмірне трудове навантаження батьків, зростання рівня трудової міграції тощо [21, с. 102]. Унаслідок цього дитина може стати жертвою злочину. Через легковажність батьків, залишення дитини без уваги, брак часу на виховання, нероз'яснення дітям елементарних правил особистої безпеки малолітні стають легкою здобиччю для статевих збоченців.

Необхідним є аналіз *дозлочинних зв'язків між злочинцем і жертвою*, характеру їхніх стосунків і психічного стану потерпілих на момент учинення посягання. У 68,3% випадків злочинець та потерпіла особа були попередньо знайомі. Родинні стосунки пов'язували винного і жертву у 22,5% випадках, малознайомими були 17,5% потерпілих, 11,2% жертв добре знали розбещувача, сусідами були 10,4%, 3,8% злочинців були «друзями» батьків потерпілих, а 2,9% жертв були закоханими у винних. Майже третина – 31,7% злочинців до вчинення розбещення неповнолітніх жодного разу не бачили потерпілих. Зі слів жертв, дружні стосунки із винними мали місце в 57,1% випадків, нейтральні – у 35,8%, неприязний характер спостерігався в 7,1% ситуацій. Отже, у більшості випадків злочинець мав достовірну інформацію про наявність малолітніх і неповнолітніх осіб серед родичів та друзів, необмежений доступ до таких дітей у будь-який зручний час. Тому вибір жертви був не випадковий; розбещувач підступно користувався довірою та не викликав підозри в оточення щодо можливості вчинення ним розпусних дій щодо дітей. Для уникнення викриття протиправних дій злочинець пояснював свою поведінку грою чи повчанням/покаранням. Отже, варто зауважити, що розбещення неповнолітніх здебільшого може вчинити людина, яку добре знають родичі потерпілих, довіряють їй.

Жертвами в колі родини (22,5%) зазвичай є рідні або прийомні діти, онуки, племінники, які зазнають довготривалого принизливого поводження, багаторазово потерпають від використання їх як об'єкта задоволення статевої пристрасті. Водночас незахищені та налякані діти через сором, страх або неусвідомлення протиправності зазначених дій не розповідають про це стороннім особам. Це призводить до латентизації цього виду злочину, неможливості покарати винних у розбещенні неповнолітніх та захистити від протиправних сексуальних посягань осіб, які не досягли шістнадцяти років.

Відсутність попереднього знайомства між злочинцем і потерпілим мала місце в ситуаціях, коли злочинець раптово вчиняв акт експлібіціонізму або нападав на жертву з метою вчинення розпусних дій (31,7% потерпілих). Це ситуаційні жертви вуличних посягань, які опинилися не в тому місці та не в той час.

Психічний стан потерпілого на момент учинення злочину може посилювати природну віктимність потерпілих за певних ситуацій, а саме: за раптових нападів і коли жертва характеризується безпорадним станом через малолітство або хворобу. Відповідно до нашого кримінологічного дослідження, у потерпілих на момент вчинення злочину зазвичай відсутні соматичні захворювання і вади, що теоретично давало змогу адекватно (для свого віку) оцінювати конкретну життєву ситуацію скоєння злочину (81,2%). Але раптовість нападу та психологічний тиск у поєднанні з фізичною слабкістю, переляканістю практично зводили нанівець їхню здатність чинити будь-який опір злочинцю. Так, 45% потерпілих від розбещення неповнолітніх не чинили опір із таких причин: були залякані злочинцем (10,4%), не усвідомлювали протиправності дій щодо них (18,3%), не бажали чинити опір (16,3%). 34,2% потерпілих активно чинили опір розбещувачу, у 20,8% намагалися чинити йому опір, а в деяких випадках їм вдавалося втекти. Однак у більшості ситуацій, через явну перевагу фізичної сили злочинця, активна протидія не давала реального результату.

У стані сильного душевного хвилювання в момент учинення щодо них розпусних дій перебували 14,2% жертв. Цей стан був викликаний раптовим переляканням і психологічними особливостями сприйняття дійсності дитиною, а саме надчутливістю й уразливістю. До того ж 3,8% потерпілих перебували у стані алкогольного сп'яніння, до того ж схилили їх до вживання алкогольних напоїв безпосередньо злочинці. На розлади психіки та поведінки страждали 0,8% жертв (олігофренія й епілепсія), що цілком виключало можливість адекватного усвідомлення ними того, що відбувається навколо.

Доцільно розглянути стан безпорадності жертв під час учинення щодо них розпусних дій сексуального характеру. Згідно з п. 5. постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. №5 «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи», стан потерпілої особи слід визнавати *безпорадним*, коли вона внаслідок малолітнього чи похилого віку, фізичних вад, розладу психічної діяльності, хворобливого або непритомного стану, або з інших причин не могла розуміти характеру та значення вчинюваних із нею дій або не могла чинити опір. Із цього випливає, що безпорадний стан притаманний майже всім малолітнім потерпілим (80,8%) від розбещення неповнолітніх, оскільки через малолітство дитина не завжди може усвідомлювати сексуальний характер учинюваних щодо неї дій. Тобто розпусні дії вони сприймають не як сексуальне посягання, а як акт гри або агресії проти них, що може завдати їм фізичної та психологічної травми, а впродовж життя викликати негативні спогади. Наявність або відсутність такого стану встановлюється судово-психологічною експертизою.

Зміст стану безпорадності під час учинення статевих злочинів, зокрема розбещення неповнолітніх, можна поділити на складові частини: 1) психічну безпорадність, за якої потерпілий не розуміє значення вчинюваних із ним сексуальних дій, а також пропозицій сексуального характеру та приготувань до них; 2) фізичну безпорадність, за якої потерпілий, хоч і розуміє сексуальний характер учинюваних із ним дій, але не може чинити опір; 3) безпорадність у результаті вживання алкогольних напоїв, токсичних, отруйних чи інших сильнодіючих речовин, що позбавляють потерпілу особу можливості розуміти характер і значення вчинюваних із нею дій або чинити винний особі опір. Причини виникнення безпорадного стану поділяються на такі: а) які не залежать від дій винного; б) які є наслідком умисних дій винного, спрямованих на створення безпорадного стану в потенційного потерпілого [22, с. 256–257].

Необхідно зазначити, що деякі малолітні вже в молодшому шкільному віці добре обізнані в питаннях сутності

та форм статевих актів, неприродних статевих стосунків, проявляють ту чи іншу сексуальну активність, а передчасний психосексуальний розвиток веде до активного пошуку малолітніми підлітками сексуальних партнерів, старших за них. Такі діти ведуть себе віктимно, легко погоджуючись на добровільні сексуальні стосунки, від яких можуть отримувати задоволення, бажати їх продовження. Причинами такої поведінки можуть бути: 1) цікавість до сексуальних стосунків; 2) цікавість і бажання урізноманітнити своє сексуальне життя; 3) уже усвідомлена гомосексуальна орієнтація; 4) бажання отримати матеріальну вигоду; 5) пошук старшого покровителя, «спонсора»; 6) прагнення до емоційного контакту та душевного комфорту, яких часто не вистачає дітям навіть із формально благополучних сімей; 7) кримінальні мотиви [22, с. 255, 202] тощо.

Деякі жертви своєю дозлочинною поведінкою провокували розбещувача на дії сексуального характеру щодо них. Це мало місце у випадках, коли особа, яка не досягла шістнадцяти років, за раннього сексуального розвитку ігнорувала норми моралі, зловживала алкогольними напоями. Провокаційна поведінка жертви, безумовно, сприяла зародженню ситуаційного умислу на вчинення розпусних дій і додавала злочинцю рішучості щодо реалізації заздалегідь сформованих мотивів та намірів на вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцяти років.

Інформацію про *критерії обрання злочинцями своїх жертв* ми отримали за результатами аналізу матеріалів кримінальних справ та монографічного дослідження засуджених за вчинення розбещення неповнолітніх шляхом їх інтерв'ювання. Встановлено, що факт дозлочинного знайомства потерпілого і злочинця відіграв найбільш важливу роль у виборі жертви. Як уже зазначалося, у 68,3% випадків сторони були знайомі, що дає підстави стверджувати, що розбещувачі передусім шукають потенційну жертву серед знайомих їм дітей. Така ситуація пояснюється можливістю легкого доступу злочинця до них без додаткових часових затрат та фізичних зусиль на пошук об'єкта задоволення сексуальних бажань. Лише за незнаходження потрібної дитини серед знайомих розбещувачі починають шукати жертву серед незнайомих дітей, бо, на їхній погляд, це може допомогти уникнути викриття та подальшої кримінальної відповідальності, через складнощі зі встановленням їхньої особи. Крім того, як безперечно перевагу злочинець розцінює майже необмежене коло потенційних жертв. Водночас їх вибір частіше здійснюється випадково.

Проаналізувавши фізичний та інтелектуальний стан потерпілого, його роль у механізмі вчинення розбещення неповнолітніх, можна запропонувати класифікацію жертв досліджуваного злочину за ступенем віктимності їхньої поведінки. Відповідно до цього критерію виділяємо:

1) *жертви з низьким ступенем віктимності поведінки* – це ті потерпілі, які жодним чином не сприяли скоєнню щодо них злочину. До цього виду належать малолітні та неповнолітні, що стали жертвами внаслідок збігу обставин, які не залежали від їхнього волевиявлення. Також до цієї групи належать діти, які внаслідок свого віку, фізичних вад, розладу психічної діяльності, хворобливого або непритомного стану чи з інших причин не могли усвідомлювати характер і значення вчинюваних щодо них дій та/або не могли чинити їм опір. Ця група

потерпілих є найчисленнішою і становить 48,4% загальної кількості досліджених жертв;

2) *жертви із середнім ступенем віктимності поведінки* – особи, які не досягли шістнадцятирічного віку, але внаслідок безпритульності, бездоглядності, скрутного матеріального становища, залежності від злочинця, дитячої цікавості до статевих стосунків дають згоду на пропозицію розбещувача вчинити щодо них дії сексуального характеру або не перешкоджають їх вчиненню. Потерпілі в цьому випадку часто розуміють зміст цих дій і їх злочинний характер. Відсоток цього виду жертв є меншим за попередній – 39,1%;

3) *жертви з високим ступенем віктимності поведінки* – особи, яким не виповнилося 16 років, але вони внаслідок акселерації, ранньої сексуалізації, інформованості про статеві стосунки, цікавості до останніх свідомо провокують злочинців на вчинення щодо них розпусних дій сексуального характеру. Необхідними умовами в таких випадках є: обізнаність щодо статевих відносин, усвідомлення своїх провокуючих дій, передбачення та/або бажання вчинення щодо них сексуальних дій. Провокаційною поведінкою відрізнялися 12,5% усіх потерпілих від розпусних дій.

Окремою категорією жертв розбещення неповнолітніх є так звані *латентні жертви*. Оскільки розбещення неповнолітніх характеризується високим рівнем латентності, то існують, безумовно, й ті особи, які через ті чи інші причини не були визнані потерпілими у справі, тому залишаються поза увагою офіційної кримінально-правової статистики. До таких жертв можуть належати: 1) особи, які через малолітство не можуть усвідомлювати значення вчинюваних щодо них дій, тому не повідомляють найближче оточення про це; 2) особи, які не досягли шістнадцяти років, усвідомлюють злочинність учинюваних проти них дій, але через низку причин не звертаються до правоохоронних органів або до інших осіб по допомогу; 3) особи, які повідомили когось із своїх батьків або опікунів про вчинення щодо них розпусних дій, але дорослі не сприймають розповідь дитини за правду або умисно не звертаються до правоохоронних органів із метою уникнути розголосу щодо цього факту. У таких випадках особи, яким стало відомо про факт учинення розпусних дій щодо малолітніх/неповнолітніх, повинні забезпечити всі необхідні умови для їх реабілітації аби запобігти негативним психологічним наслідкам у потерпілих.

Висновки. Узагальнюючи викладене, необхідно зазначити, що віктимності потерпілих від розбещення неповнолітніх притаманні певні особливості. Частіше за все має місце вікова віктимність, яка переважно пов'язана з фізичним та інтелектуальним розвитком потерпілих, рідше – з поведінкою в умовах конкретної життєвої ситуації. Вважаємо недоречним оцінювати роль передзлочинної поведінки більшості потерпілих як віктимну, оскільки віктимність передбачає усвідомлене керування своїми діями та розуміння їхніх можливих наслідків, що практично не притаманно особам, які не досягли шістнадцяти років. Їхню поведінку можна охарактеризувати переважно як квазівіктимну. Лише 12,5% неповнолітніх характеризувалися віктимною, легковажною, аморальною, розкутою та провокуючою поведінкою, що і стало приводом до вчинення щодо них дій сексуального характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кудрявцев В. Генезис преступления: опыт криминологического моделирования : учебное пособие. Москва : Форум-Инфра, 1998. 216 с.
2. Закалюк А. Курс сучасної української криминології : у 3-х книгах. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. 424 с.
3. Смирнов А. Виктимология сексуальных инверсий : монография. Москва : Юрлитинформ, 2012. 144 с.
4. Франк Л. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. Душанбе : Ирфон, 1977. 240 с.
5. Коновалов В. Изучение потерпевших с целью совершенствования профилактики правонарушений. Москва : ВНИИ МВД СССР, 1982. 70 с.
6. Ильяна Л. Уголовно-процессуальное значение виктимологии. *Известия вузов. Правоведение*. 1975. № 3. С. 119–123.

7. Туляков В. Виктимология: социальные и криминологические проблемы : монография ; Одес. нац. юрид. акад. Одесса : Юрид. лит., 2000. 336 с.
8. Юрченко О. Роль віктимної поведінки потерпілих при вчиненні насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. 188 с.
9. Головкін Б. Віктимність як основна категорія віктимології. *The Journal of Eastern European (Журнал східноєвропейського права)*. 2015. № 20. С. 6–13.
10. Ривман Д. Криминальная виктимология. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 304 с.
11. Головкін Б. Віктимізація населення в Україні: стан, детермінанти, запобігання. *Теорія і практика правознавства* : електронне наукове фахове видання / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2014. № 2. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/issue/view/3801> (дата звернення: 12.05.2016).
12. Иншаков С. Культура и ее воздействие на преступность. *Преступность и культура*. Москва, 1999. С. 7–19.
13. Воронова Ю. Соціально-психологічні особливості неповнолітніх, які були зґвалтовані. *Право і безпека*. 2004. № 4 (3/4). С. 202–205.
14. Кримінальний кодекс України : Закон від 5 квітня 2001 р. № 2341–III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25/26. Ст. 131.
15. Сіренко О. Роль потерпілого в генезі злочинності неповнолітніх. *Підприємництво, господарство і право*. 2003. № 9. С. 130–134.
16. Сидоренко Э. Отрицательное поведение потерпевшего и Уголовный закон : монография. Санкт-Петербург : Юрид. центр «Пресс», 2003. 310 с.
17. Кудрявцев В. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения). Москва : Юрид. лит., 1968. 173 с.
18. Минская В., Чечель Г. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1988. 151 с.
19. Кулик К. Щодо питання про типологію конкретної життєвої ситуації при вчинення розбещення неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». Вип. 36. Т. 2. С. 88–92.
20. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей : Закон України від 2 червня 2005 р. № 2623–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 26. Ст. 354.
21. Рень Л. Причини дитячої бездоглядності та безпритульності: спроба комплексного аналізу. *Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2013. № 11. Ч. II. С. 102–107.
22. Криминальная сексология : учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / Г. Дерягин и др. Москва : Юнити-Дана, 2011. 399 с.